

Bogusław KOCHANIEWICZ OP*

„CREDO IN CARNIS RESURRECTIONEM” W KOMENTARZACH DO *SYMBOLU* ŚW. PIOTRA CHRYZOLOGA

Ostatnie lata ukazują rosnące zainteresowanie teologiczną refleksją św. Piotra Chryzologa¹. Kolekcja 183 kazań opublikowana w serii *Corpus Christianorum* jawi się jako interesujące pole badawcze, pozwalające wydobyć wiele nieopracowanych do tej pory kwestii. Jedną z nich jest prawda o powszechnym zmartwychwstaniu umarłych, zawarta w komentarzu do *Credo*. Niniejsze opracowanie ma na celu przedstawienie niezbadanego do tej pory aspektu doktryny eschatologicznej zawartej w komentarzach do *Symbolu*, jaki był używany w Rawennie w V wieku.

1. Credo Kościoła w Rawennie. Należy zauważyć, że kazania 55-62bis z kolekcji homilii biskupa Rawenny są komentarzami do wyznania wiary, które zostały ogłoszone do katechumenów. Na ich podstawie August Hahn zrekonstruował *Credo*, które używano w Rawennie². W podobny sposób wyodrębniono wyznania wiary, którymi posługiwano się w Mediolanie³, Akwilei⁴ i Turynie⁵. Przeprowadzone badania nad wspomnianymi wersjami *Credo* pozwoliły odkryć ich powiązanie z *Symbolem* rzymskim⁶. Pojawiający się w *Symbolu* artykuł *credo in carnis resurrectionem*, odnosi do polemiki prowadzonej z błędnymi opiniami gnostyków i manichejczyków, które negowały możliwość powstania z martwych ludzkiego ciała⁷. Pojawia się on w najstarszych symbolach, zarówno wschodniej, jak i zachodniej proveniencji.

* Prof. dr hab. Bogusław Kochaniewicz OP – kierownik Zakładu Teologii Fundamentalnej i Ekumenizmu na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; e-mail: bogusk@amu.edu.pl.

¹ Por. np. B. Kochaniewicz, *Teologia między Wschodem a Zachodem. Wybrane kwestie doktrynalne w kazaniach św. Piotra Chryzologa*, Poznań 2012.

² Por. A. Hahn – G. Hahn, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der Alten Kirche*, Hildesheim 1962, 41-42.

³ Por. Ambrosius Mediolanensis, *Explanatio symboli ad initiandos*, PL 17, 1155-1160.

⁴ Por. Rufinus, *Commentarius in Symbolum apostolorum* 3-46, ed. M. Simonetti, CCL 20, Turnhout 1961, 135-182; zob. L. Gładyszewski, *Rufina katecheza Symbolu*, SG 6 (1981) 9-64.

⁵ Por. Maximus Taurinensis, *Homilia* 83 (*De traditione Symboli*), PL 57, 433-440.

⁶ Por. Gładyszewski, *Rufina katecheza Symbolu*, s. 17.

⁷ Por. S. Sabugal, *Credo. La fede della Chiesa*, Città del Vaticano 2009, 1158.

Pomimo jednak, że *Symbol* z Rawenny nie odbiega od pozostałych wyznań wiary używanych na Zachodzie, to jednak ukazuje swoją oryginalność; po wspomnianym już artykule wiary, pojawia się formuła wyrażająca wiarę w życie wieczne (*credo in vitam aeternam*).

2. Miejsce prawdy o zmartwychwstaniu ciała w komentarzach do *Credo* św. Piotra Chryzologa. Wstępna analiza komentarzy do *Credo* Piotra Chryzologa pozwala zauważyć, że nasz Kaznodzieja położył akcent na artykuły trynitarno-chryzologiczne, natomiast komentarz do pozostałych prawd wiary potraktował w sposób lakoniczny. Wydaje się, że zabieg ten ujawnia pastoralną troskę Pasterza z Rawenny o należyte rozumienie prawd wiary, przez przygotowujących się do chrztu katechumenów, o pochodzeniu Syna od Ojca, tajemnicy wcielenia, męki i śmierci Syna Bożego. Wobec niebezpieczeństwa rozpowszechnianej przez stacjonujących w Rawennie żołnierzy gockich doktryny arianizmu, troska ta była w pełni uzasadniona. To właśnie może wyjaśniać, dlaczego artykuł o zmartwychwstaniu umarłych nie był przedmiotem szczególnej uwagi kaznodziei; mimo to, informacje zawarte w kazaniach, pozwalają zrekonstruować rozumienie wspomnianej prawdy wiary przez Piotra z Rawenny.

3. Znaczenie kluczowych pojęć według Piotra Chryzologa. Aby dobrze uchwycić naukę Chryzologa o zmartwychwstaniu ciała należy najpierw dokonać określenia kluczowych terminów, jakimi są zmartwychwstanie (*resurrectio*) oraz ciało (*caro, corpus*).

a. *Resurrectio*. Pojęcie *resurrectio* pojawia się w kazaniach Złotosłowego zarówno w odniesieniu do Chrystusa, jak i do ostatecznego cielesnego powstania z martwych ludzi. Chryzolog wyjaśnia wspomnianą tajemnicę, posługując się czasownikami: *resurgere, repaginare, redire*⁸, co według niego oznacza „ponowne powstanie” bądź „ponowny powrót”⁹. O ile w większości jego kazań pojawia się określenie *carnis resurrectio* (zmartwychwstanie ciała), to w homilii 59. zostało wykorzystane wyrażenie *resurrectio mortuorum* (zmartwychwstanie umarłych). Biskup posłużył się wspomnianym określeniem, aby podkreślić przejście ze śmierci do życia¹⁰.

⁸ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 62, 17, ed. G. Banterle et al., w: *Sancti Petri Chrysologi Collectio Sermonum* (= SPC), vol. 1, Milano – Roma 1996, 424, tłum. L. Gładyszewski: Piotr Chryzolog, *Kazanie VII o Symbolu*, w: Augusty, Piotr Chryzolog, Wenancjusz Fortunatus, *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców*, ŻMT 53, Kraków 2010, 177. Warto zwrócić uwagę na bogate słownictwo Tertuliana odnośnie powszechnego powstania z martwych, ukazujące w ten sposób różne aspekty zmartwychwstania: *restitutio* – odnowienie, ostateczne wypełnienie; *regeneratio* – odrodzenie; *reintegratio* – powtórne złączenie, przywrócenie do stanu pierwotnego; *revificatio* – ożywienie; i *resuscitatio* – powtórne pobudzenie, postawienie na nowo. Zob. M. Szram, *Ciało zmartwychwstałe w myśli patrystycznej przelomu II i III wieku*, Lublin 2010, 199.

⁹ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 62, 17, SPC 1, 424, ŻMT 53, 177.

¹⁰ Por. tenże, *Sermo* 131, 8, SPC 3, 50: „Quomodo non moritur? Quia de morte transit ad vitam”.

b. *Corpus, caro.* W kazaniach biskupa Rawenny pojawiają się również pojęcia: *corpus* oraz *caro*. Pierwsze z nich odnosi się do całej materialnej strony bytu ludzkiego. Chryzolog, opisując relację zachodzącą pomiędzy duszą a ciałem, stwierdza, że ciało (*corpus*) jest naczyniem duszy¹¹; ciało pozbawione duszy umiera¹². Kiedy dusza uchodzi z ciała, wówczas staje się ono poddane procesom rozkładu i zniszczenia przez robactwo¹³. Jednocześnie zauważa pewną analogię, podkreślającą dynamiczną, ożywczą rolę duszy w ciele: czym jest dusza dla ciała, tym dla duszy jest Chrystus. Odejście duszy od Boga, powoduje jej niszczenie, pojawienie się wad oraz prowadzi do zakłamania sumienia¹⁴.

Drugie z określeń – ciało (*caro*) zostało użyte w sensie materialnym. *Caro* to substancja, podpadająca pod zmysł wzroku, ściśle powiązana z ziemią¹⁵. Ciało poddane zniszczeniu, korupcji, dzięki mocy Boga, powstanie z martwych¹⁶. Jednocześnie pojęcie zostało użyte dla oznaczenia ludzkiej natury. Świadczy o tym kolejne jego kazanie, zawierające następujące stwierdzenie:

„Powstanie z martwych, nasze ciało (*caro*), aby ono, które było uczestnikiem cnoty bądź winy, mogło uczestniczyć w nagrodzie lub karze”¹⁷.

4. Prawda o zmartwychwstaniu ciała według św. Piotra Chryzologa.

Piotr Chryzolog wygłaszając kazania dotyczące zmartwychwstania ciała, często poruszał takie elementy, jak: dopełnienie tajemnicy paschalnej, wszechmoc Boża, czas i sposób zmartwychwstania, tożsamość ciała zmartwychwstałego oraz życie wieczne.

a. Powszechne zmartwychwstanie – dopełnienie tajemnicy paschalnej Chrystusa. Według kaznodzieli z Rawenny, prawda o powszechnym powstaniu z martwych, wypływa z Chrystusowej obietnicy:

¹¹ Por. tenże, *Sermo* 12, 3, SPC 1, 118.120: „Ille cibum nostrum deducit in crapulam, potum nostrum in ebrietatem diffundit, ut mentem faciat amentem, carnem luteam reddat; corpus, mentis domicilium, animae vas, murum spirytus, virtutum scholam, dei templum, in scenam criminum, in vitiorum pompam, voluptatum redigat in theatrum”.

¹² Por. tenże, *Sermo* 19, 5, SPC 1, 162: „Quod est anima corpori, hoc est animae Christus. Sine anima corpus non vivit, non vivit anima sine Christo”.

¹³ Por. tamże, SPC 1, 162 i 164: „Recedente anima mox corpori fetor, corruptio, putredo, vermis, cinis, horror et omnia visu detestanda succedunt”.

¹⁴ Por. tenże, *Sermo* 9, 5, SPC 1, 164: „...discedente Deo confestim venit in anima perditiae fetor, corruptio criminum, vitiorum putredo, conscientiae vermis, vanitatum cinis, infidelitatis horror, et fit in corporis sepulchro vivo funus animae iam sepultae”.

¹⁵ Podobną opinię znajdujemy u Tertuliana. Por. Szram, Ciało *zmartwychwstałe*, s. 176.

¹⁶ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 60, 16, SPC 1, 408: „Resuget caro; resurget, ut ipsi sumus”, tłum. W. Gładyszewski: Piotr Chryzolog, *Kazanie V O Symbolu*, ŻMT 53, 159.

¹⁷ Tenże, *Sermo* 62bis, 13, SPC 1, 428: „Resurget ergo caro nostra, ut quae fuit particeps aut virtutis aut criminis, vel praemii particeps esse possit vel poenae”, tłum. własne.

„Kiedy Chrystus mówi: «Nie ujrzy śmierci», dodaje również: «na wieki», i w ten sposób obiecuje zmartwychwstanie, nie zaprzecza, że będą umierać przez pewien okres czasu¹⁸.

Prawda ta jest kresem, zwieńczeniem tajemnicy paschalnej Chrystusa¹⁹.

Chryzolog dostrzega jeszcze jeden związek pomiędzy dwoma wydarzeniami: nasze zmartwychwstanie dokona się na wzór zmartwychwstania Chrystusa²⁰. Świadomy wagi prawdy o powszechnym powstaniu z martwych stwierdził, że cała nadzieja wiary chrześcijańskiej została złożona właśnie w zmartwychwstaniu umarłych²¹.

b. Uzasadnienie zmartwychwstania ciała. Złotosłowy kaznodzieja kilkakrotnie podkreśla, że powstanie ciał z martwych jest darem mocy Bożej²². Aby zilustrować tajemnicę Bożej wszechmocy, wielokrotnie odwołuje się do zjawisk natury, podkreślając bądź to bieg czasu, bądź następstwo dnia i nocy, powrót roślin do życia, czy przebudzenie człowieka ze snu²³. Jak stwierdził, wszystko to bowiem powstaje z martwych każdego dnia²⁴. Myśl ta została rozwinięta w poniższym fragmencie:

„Dlaczego wątpisz, że zmartwychwstaniesz, skoro wszystko co jest w świecie materialnym, codziennie tak powstaje. Słońce zachodzi i wschodzi, dzień znika i powraca, gdy miesiące, lata, czasy, owoce, nasiona przemijają, wówczas umierają. Gdy powracają, ożywają ze swojej własnej śmierci. O tym, że

¹⁸ Tenże, *Sermo* 131, 8, SPC 3, 50: „Ergo cum dicit: «Mortem non videbit» et addit: «in aeternum» resurrectionem promittit, non temporaliter negat esse morituros”.

¹⁹ Por. tenże, *Sermo* 60, 16, SPC 1, 408 „Credimus «carnis resurrectionem», ut credamus passionis, mortis, reurrectionis Christi hanc fuisse causam, ut nos resurgeremus ex mortuis”, *ŻMT* 53, 159.

²⁰ Por. tenże, *Sermo* 79, 1, SPC 2, 128: „Saepe diximus, quae circa resurrectionem Christi gesta sunt, gesta esse nostrae resurrectionis in formam”. O zmartwychwstaniu ciał jako konsekwencji zmartwychwstania Chrystusa pisał m.in. Jan Chryzostom (*In Epistulam I ad Corinthios hom.* 39, 1-2, PG 61, 333-334) i Cyryl z Aleksandrii (*De adoratione in spiritu et veritate* 17, PG 68, 1109); zob. Sabugał, *Credo*, s. 1187.

²¹ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 118, 1, SPC 2, 379: „Quoniam tota spes fidei christianae in resurrectione constituta est mortuorum, ne quisquam de ea ausus sit subitare”.

²² Por. tenże, *Sermo* 57, 15, SPC 1, 388: „Bene credit iste per Deum resurgere a morte posse, cui resurgunt semper elementa”, tłum. W. Gładyszewski: Piotr Chryzolog, *Kazanie II O Symbolu*, *ŻMT* 53, 137. O możliwości cielesnego zmartwychwstania wypowiada się między innymi Pseudo-Justyn (*De resurrectione* 5, 1, ed. A. D’Anna, w: *Pseudo Giustino Sulla resurrezione. Discorso cristiano del II secolo*, Brescia 2001, 34), odwołując się do wszechmocy Bożej; zob. Szram, *Ciało zmartwychwstałe*, s. 291. Argument ex omnipotentia Dei pojawia się w doktrynie późniejszych Ojców Kościoła: Jana Chryzostoma (*De resurrectione mortuorum* 7, PG 50, 429), Cyryla z Jerozolimy (*Catecheses ad illuminandos* 18, 3, PG 33, 1020-1021), Ambrożego z Mediolanu (*De excessu fratris sui Satyri* II 60-64, PL 16, 1332-1333). Zob. A. Michel, *Resurrection des morts*, DThC XIII 2501-2571.

²³ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 57, 15, SPC 1, 388: „Sic tempus de tempore, sic ex nocte dies, sic de sepultura sua semina”, *ŻMT* 53, 137.

²⁴ Por. tenże, *Sermo* 59, 16, SPC 1, 400: „Aut quare dubitas quod resurgas, cum tibi totum quod in rebus est cotidie sic resurgat?”, tłum. W. Gładyszewski: Piotr Chryzolog, *Kazanie IV O Symbolu*, *ŻMT* 53, 151.

zmarłychwstanie, niech cię pouczy swojski obraz idącej w jarzmie pary zwierząt pociągowych [jako w parze występujących zjawisk]. Ileć zasy-piasz i budzisz się, tyleć umierasz z zmarłychwstajesz”²⁵.

Należy zauważyć, że powyższa idea nie jest oryginalną myślą Piotra z Rawenny. Podobny bowiem typ argumentacji pojawił się znacznie wcześniej w komentarzu Klemensa Rzymskiego czy Teofila z Antiochii²⁶.

Interesująca interpretacja zmarłychwstania została zawarta też w homi-lii 57., w której nasz Kaznodzieja nawiązując do powstania z martwych natu-ralnych elementów²⁷ zdaje się odnosić do filozofii stoickiej:

„Ogień, woda, powietrze i ziemia, mogą mieszać się w tych samych propor-cjach, w jakich istnieją w różnych ciałach, a tym samym przywracać je do pierwotnego stanu”²⁸.

Poszukując odpowiedzi na pytanie dotyczące zmarłychwstania ciała bis-kup Rawenny zwrócił uwagę na wzajemne powiązanie prawd wiary (*nexus mysteriorum*). Odrzucenie wiary w zmarłychwstanie zmarłych implikuje podważenie innych prawd, w tym zmarłychwstania Chrystusa:

„Ponieważ ten, kto w to nie wierzy, nie ma wiary w rzeczy wcześniej omó-wione, skoro Apostoł powiada: «Jeżeli umarli nie zmarłychwstaną, nie zmarłychwstał także Chrystus» (1Kor 15, 16)”²⁹.

Powszechne zmarłychwstanie wierzących łączy się ściśle ze zmarłychw-staniem Chrystusa³⁰. Jest ono owocem tajemnicy paschalnej³¹ oraz przeja-wem Bożej mocy³².

²⁵ Tamże: „Aut quare dubitas quod resurgas, cum tibi totum quod in rebus est cottidie sic resurgat? Sol occidit et resurgit; dies sepelitur et redit; menses, anni, tempora, fructus, semina, cum transeunt, ipsa moriuntur, cum redeunt, sua ipsa morte vivescunt. Et ut resurrecturum te iugi et vernaculo instruaris exemplo, quotiens dormis et vigilas, totiens moreris et resurgis”, *ŻMT* 53, 151.

²⁶ Por. Clemens Romanus, *Epistola ad Corinthios* 24, 3, ed. A. Jaubert, SCh 167, Paris 1971, 142; Theophilus Antiochenus, *Ad Autolyicum* I 13, 3-4, ed. G. Bardy, SCh 20, Paris 1948, 88. Por. Szram, *Ciało zmarłychwstale*, s. 194.

²⁷ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 57, 15, SPC 1, 388: „Bene credit iste per Deum resurgere a morte posse, cui resurgunt semper elementa. Sic tempus ex tempore, sic ex nocte dies, sic de sepultura sua semina”, *ŻMT* 53, 137.

²⁸ Pseudo-Justinus, *De resurrectione* 6, 3-4, ed. D’Anna, s. 38-40, tłum. M. Szram, w: tenże, *Ciało zmarłychwstale*, s. 292.

²⁹ Petrus Chrysologus, *Sermo* 58, 14, SPC 1, 394: „Quia qui hoc non credit, fidem non habet in praedictis, dicente apostolo: «Si mortui non resurgent, neque Christus resurrexit» (1Kor 15, 13)”, tłum. W. Gładyszewski: Piotr Chryzolog, *Kazanie III o Symbolu*, *ŻMT* 53, 143.

³⁰ Por. tamże; Cyrillus Alexandrinus, *De adoratione in spiritu et veritate* 17, PG 68, 1109.

³¹ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 58, 14, SPC 1, 39: „Quos iudicabit, quibus regnabit, Deus, si vita, si iudicio resurrectio non reddiderit, quod saeculo mors ademit?”, *ŻMT* 53, 143.

³² Por. tenże, *Sermo* 57, 15, SPC 1, 388: „Nec tu perire poteris, cum illa reviviscant; nec difficile est Deo facere de te sene, quod tu facis ipse de semine”, *ŻMT* 53, 137-139.

Kolejnym argumentem za powszechnym powstaniem z martwych, podkreślającym Bożą wszechmoc, jest początek ludzkiego życia. Piotr Chryzolog w lakoniczny sposób przypomniał wiernym prawdę, iż przed poczęciem nie istnieli³³. Temat stworzenia człowieka z niczego, jako akt wymagający większej mocy Bożej niż powtórne stworzenie, jakim jest zmartwychwstanie, był znany Ojcom Kościoła³⁴.

Nadę wszystko jednak wiara w zmartwychwstanie poddanego procesowi rozkładu ciała, wiąże się ściśle z wiarą w Bożą wszechmoc³⁵. Prawda ta została skomentowana przez Złotosłowego kaznodzieję następująco:

„jeżeli wierzysz, że ciało, które poddane zostało rozkładowi, które zgniło, które uległo zagładzie, przez Boga może ponownie powstać, ponownie zostać złożone, ponownie wrócić, wtedy przysiągłeś, że wszechmogący jest Ten, który wszystko może”³⁶.

c. Czas i sposób zmartwychwstania. Biskup Rawenny wielokrotnie zwraca uwagę, że zmartwychwstanie jest dziełem Bożej mocy, a nie wynikiem ludzkich zdolności³⁷. Jest nie tylko powrotem do życia, ale również poddaniem się sądowi Bożemu³⁸.

Kaznodzieja krótko opisuje sposób powszechnego zmartwychwstania i zwraca uwagę na jego natychmiastowość³⁹. Akcentuje również tożsamość osoby przed śmiercią oraz po zmartwychwstaniu, podkreślając pamięć

³³ Por. tenże, *Sermo* 58, 14, SPC 1, 394: „Quia qui hoc non credit, fidei non habet in praedictis, dicente apostolo: «Si mortui non resurgent, neque Christus resurrexit» (1Cor 15, 13). Quos iudicabit, qui bus regnabit, Deus, si vita, si iudicio resurrectio non reddiderit, quos saeculo mors ademit?”, *ŻMT* 53, 143.

³⁴ Por. Pseudo-Justinus, *De resurrectione* 6, 7, ed. D’Anna, s. 40; Szram, *Ciało zmartwychwstale*, s. 293; Cyrillus Hierosolymitanus, *Catecheses ad illuminandos* 18, 1-20, PG 33, 1017-1060; Venantius Fortunatus, *Expositio fidei catholicae* 41, PL 88, 592. tłum. W. Gładyszewski: Wenancjusz Fortunatus, *Objaśnienie Symbolu*, *ŻMT* 53, 195.

³⁵ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 62, 17, SPC 1, 424, *ŻMT* 53, 177. Podobną opinię wyraża Ireneusz z Lyonu (*Adversus haereses* I 10, 1, PG 7, 552; III 16, 9, PG 7, 928-929; III 19, 3, PG 7, 941; V 12, 1 - 13, 5, PG 7, 1151-1160).

³⁶ Petrus Chrysologus, *Sermo* 62, 17, SPC 1, 424: „...si carnem, quae corrupta est, quae putrefacta est, quae periit, per Deum resurgere, repaginari, redire posse credas, quem posse omnia, quando omnipotentem confessus es, tunc iurasti”, *ŻMT* 53, 177.

³⁷ Por. tenże, *Sermo* 65, 4, SPC 2, 26: „...quatenus quod resurgit Lazarus redeuntis sit spiritus, non latentis; divinae virtutis sit, non sit artis humanae; neque Iudaei dicant, qui nos dicunt in principe daemoniorum eiecere daemones, iterum dicant nos non imperio Dei, sed humano praesidio mortuos suscitare”. Podobnie Pseudo-Justyn, wyjaśniając tajemnicę powszechnego powstania z martwych, akcentuje Bożą wszechmoc; zob. Szram, *Ciało zmartwychwstale*, s. 291.

³⁸ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 58, 14, SPC 1, 394: „Quod iudicabit, quibus regnabit, Deus, si vitae, si iudicio resurrectio non reddiderit, quod saeculo mors ademit”, *ŻMT* 53, 143.

³⁹ Por. tenże, *Sermo* 34, 5, SPC 1, 254: „Beatus apostolus, quia velocitatem resurrectionis non potuit referre verbis, aptavit exemplis. Aut quomodo ibi celeritatem sermone perstringeret, ubi ipsam celeritatem praevenit vis divina? Aut quomodo apparet ibi tempus, ubi aeterna sine tempore res donatur? Sicut temporalitatem tempus attulit, sic exclusit aeternitas tempus”.

wydarzeń zaistniałych w poprzednim ziemskim życiu. Podkreśla, że powstanie do nowego życia, nie przekreśli istnienia dobra i zła, dlatego będzie ono obejmowało zarówno dobrych jak i złych. Na mocy sądu Bożego, dobrzy będą uczestniczyć w wiecznej szczęśliwości, natomiast niesprawiedliwi będą doznawać wiecznego cierpienia. W kazaniu 60. Piotr Chryzolog stwierdził:

„Powstanie ciało, powstanie, abyśmy my sami istnieli, aby pozostała świadomość osób, aby i męczennik doznał radości z ukarania prześladowcy i prześladowca odczuwał karę, widząc, że męczennik otoczony jest czcią”⁴⁰.

Warto podkreślić, że o powstaniu z martwych dobrych i złych pisali między innymi: św. Jan Chryzostom⁴¹, św. Zenon z Werony⁴², św. Hilary z Poitiers⁴³, czy św. Ambroży⁴⁴.

d. Tożsamość ciała zmartwychwstałego oraz jego przymioty. Komentując wyznanie wiary Piotr z Rawenny zwrócił uwagę na tożsamość osoby powstałej z martwych do życia wiecznego⁴⁵. Powstały z martwych człowiek będzie odznaczał się samoświadomością oraz pamięcią osób, które spotkał w poprzednim, śmiertelnym życiu. W cytowanym już kazaniu 60. stwierdził między innymi:

„Powstanie ciało, powstanie, abyśmy my sami istnieli, aby pozostała świadomość osób, aby i męczennik doznał radości z ukarania prześladowcy i prześladowca odczuł karę, widząc, że męczennik otoczony jest czcią”⁴⁶.

Tożsamość zmartwychwstałego ciała została raz jeszcze przypomniana w 76. homilii, w której stwierdzono, że człowiek powstanie z martwych we

⁴⁰ Tenże, *Sermo* 60, 16, SPC 1, 408: „Resurget caro; resurget, ut ipsi simus, ut agnitio maneat personarum, ut et martyr de persecutoris poenam laetitiam sumat, et persecutor sumat de martyris honore supplicium”, *ŻMT* 53, 159.

⁴¹ Por. Joannes Chrysostomus, *De resurrectione mortuorum* 8, PG 50, 429-430. Zob. Michel, *Resurrection des morts*, DThC XIII 2534.

⁴² Por. Zeno Veronensis, *Sermo* 16, 1, PL 11, 371.

⁴³ Por. Hilaris Pictaviensis, *Tractatus super Ps.* 62, 3, PL 9, 402; tamże 52, 16, PL 9, 334; tamże 55, 7-9, PL 9, 360-361.

⁴⁴ Por. Ambrosius Mediolanensis, *De excessu fratris sui Satyri* II 88, PL 16, 1340; zob. Michel, *Resurrection des morts*, DThC XIII 2541.

⁴⁵ O tożsamości osoby zmartwychwstałej nauczali również: Cyryl z Aleksandrii (*Commentarius in Lucam* 5, 38, PG 72, 948; por. Michel, *Resurrection des morts*, DThC XIII 2535), Zenon z Werony (*Sermo* 16, 1, PL 11, 371; tamże 16, 9, PL 11, 381), Hieronim (*Epistula* 108, 24, PL 22, 902), Ambroży (*De excessu fratris sui Satyri* II 88, PL 16, 1340), Augustyn (*Sermo* 264, 6, PL 38, 1217; tenże, *Sermo* 256, 2, PL 38, 1192). Zob. M. Alfeche, *The Bases of the hope of Resurrection of the body according to Augustine*, „Augustiniana” 36 (1986) 240-296; C. Simonelli, *La resurrezione nel „De Trinitate” di Agostino (1Cor 15, 37-57)*, SEA 73, Roma 2001.

⁴⁶ Petrus Chrysologus, *Sermo* 60, 16, SPC 1, 408: „Resurget caro, resurget, ut ipsi simus, ut agnitio maneat personarum, ut et martyr de persecutoris poema laetitiam sumat, et persecutor sumat de martyris honore supplicium”, *ŻMT* 53, 159.

własnym, a nie w innym ciele⁴⁷. Wydaje się, że tym stwierdzeniem Piotr z Rawenny odrzucił wszelkiego rodzaju doktryny reinkarnacjonistyczne⁴⁸.

Opisując właściwości zmartwychwstałego ciała, stwierdził, iż będzie się ono odznaczało nowymi przymiotami: zostanie przyobleczone w światłość⁴⁹, a powstałi z martwych ludzie będą zawsze młodzi⁵⁰. Jednocześnie, jak zauważył Złotosłowy kaznodzieja, nowe życie po powstaniu z martwych jest darem Bożego miłosierdzia i płynącego stąd przebaczenia grzechów. Odpuszczenie win jest jednym z warunków zmartwychwstania do wiecznego życia⁵¹. Należy również podkreślić, że Chryzolog łączył powszechne zmartwychwstanie ludzi z sądem Bożym: uczestnictwie w wiecznym potępieniu, bądź w szczęściu wiekuistym:

„Zmartwychwstanie zatem nasze ciało, aby ono, które uczestniczyło w cnoście lub w winie, mogło uczestniczyć w nagrodzie lub w karze”⁵².

Podobny wątek pojawia się również w nauce św. Jana Chryzostoma⁵³, św. Hilarego⁵⁴ i św. Cyryla z Jerozolimy⁵⁵.

e. Życie wieczne. Jedną z charakterystycznych cech *Symbolu* z Rawenny jest jego artykuł końcowy, mówiący o wierze w życie wieczne: *credo in vitam aeternam*. Jest on nieobecny w innych łacińskich wyznaniach wiary tego okresu. Ponieważ pojawia się on bezpośrednio po wyznaniu wiary w zmartwychwstanie ciała, dlatego nie sposób pominąć go milczeniem.

Jak zauważył biskup Rawenny, wiara w życie wieczne implikuje również życie ze świadomością definitywnego pokonania śmierci oraz pełni życia i szczęścia. „Człowiek, zaczyna żyć dopiero wówczas, kiedy wie, że nie

⁴⁷ Por. tenże, *Sermo* 76, 1, SPC 2, 110: „Adquiesce, homo, ipsum te futurum esse in carne tua, ne tu ipse non sis, si in carne surrexeris aliena”.

⁴⁸ Por. tenże, *Sermo* 88, 6, SPC 2, 196: „Nemo ergo cum hoc audit metempsicosin putet. Hic spiritum dicit illum, quem per divinam gratiam meruit, non quem carnis est consecutus ad vitam”.

⁴⁹ Por. tenże, *Sermo* 77, 9, SPC 2, 120: „Sed angelus, fratres, nostrum habitum, nos tram formam, nos tram similitudinem in resurrectione taliter praefigurat, ubi homo ipsa corporis sui claritate vestitur, dicente domino: «Tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno patris mei»”; tenże, *Sermo* 82, 5, SPC 2, 150: „Stola ista non est ex mortali vellere, sed ex virtute vitali; splendens caelesti lumine, non colore terreno; et clara creatoris munere, non arte fullonis, dicente propheta: «Amictus lumen sicut vestimentum»”.

⁵⁰ Por. tenże, *Sermo* 82, 4, SPC 2, 150: „Vident iuvenem, ut cernerent nostrae resurrectionis aetatem. Vident iuvenem, quia nescit resurrectio senectutem, neque aetates recipit aeterna perfectio”.

⁵¹ Por. tenże, *Sermo* 61, 14, SPC 1, 414: „Qui remissionem peccatorum, qui carnis resurrectionem non credit, aufert veniam sibi, ipse sibi subtrahit vitam”, tłum. L. Gładyszewski: Piotr Chryzolog, *Kazanie VI o Symbolu*, ŻMT 53, 165.

⁵² Tenże, *Sermo* 62bis, 13, SPC 1, 428: „Resurget ergo caro nostra, ut quae fuit particeps aut virtutis aut criminis, vel praemii particeps esse possit vel poenae”, tłum. własne.

⁵³ Por. Joannes Chrysostomus, *De resurrectione mortuorum* 8, PG 50, 430. Zob. Michel, *Resurrection des morts*, DThC XIII 2534.

⁵⁴ Por. Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.* 52, 16, PL 9, 334, tamże 55, 7-9. PL 9, 360-361.

⁵⁵ Por. Cyrillus Hierosolymitanus, *Catecheses ad illuminandos* 18, 18-19, PG 33, 1040. Zob. Michel, *Resurrection des morts*, DThC XIII 2536.

umrze”⁵⁶. Jednocześnie zauważa on, że życie wieczne jest jedną z konsekwencji misterium paschalnego: „Jest rzeczą oczywistą, że życie wieczne następuje wtedy, gdy umiera sama śmierć”⁵⁷. Złotosłowy kaznodzieja zaakcentował więc wyjątkowość stanu ludzkiej egzystencji po zmartwychwstaniu. Życie wieczne oznacza bowiem nieprzemijalność, trwanie bez końca. Gdyby bowiem było ograniczone czasowo, oznaczałoby powstanie do życia śmiertelnego⁵⁸.

Dokonana analiza kazań 56-62bis pozwoliła stwierdzić, że nauka o powszechnym zmartwychwstaniu zmarłych według Piotra Chryzologa nie jest ani wyczerpująca, ani oryginalna. Katechumenom zostały przedstawione dwa najistotniejsze argumenty, wyjaśniające prawdę wiary: Boża wszechmoc oraz zmartwychwstanie Chrystusa. Biskup Rawenny, komentując wyrażenie *credo in carnis resurrectionem* posłużył się również analogiami odwołującymi się do cykliczności zjawisk natury (dzień i noc, pory roku). Pomimo rozwiniętej refleksji na ten temat w pismach autorów wczesnochrześcijańskich IV i V w., Piotr Chryzolog nie wykorzystał argumentów broniących prawdy o zmartwychwstaniu umarłych: z celu życia, ze struktury człowieka, czy ze sprawiedliwości⁵⁹. W jego kazaniach brakuje również innych wątków: relacji powszechności zmartwychwstania z powszechnością odkupienia (Hilary z Poitiers), refleksji na temat właściwości zmartwychwstałego ciała: jego uduchowienia (Cyryl z Jerozolimy, Ambroży), porównania jego właściwości do ciała anielskiego (Hilary z Poitiers, Hieronim, Augustyn). Zabrakło również argumentacji biblijnej, która została wykorzystana między innymi w pismach św. Ireneusza z Lyonu⁶⁰, czy w komentarzu do *Symbolu* Wenancjusza Fortunata. Pomimo wspomnianych mankamentów, komentarz do artykułu o powszechnym zmartwychwstaniu zmarłych, zawarty w kazaniach Piotra Chryzologa zasługuje na uznanie. Stanowi bowiem świadectwo wiary Kościoła w Rawennie V w. oraz wyraz duszpasterskiej troski biskupa, troszczącego się o wiarę wspólnoty chrześcijan.

⁵⁶ Petrus Chrysologus, *Sermo* 62bis, 13, SPC 1, 428: „Quia homo tunc vivere incipit, quando se nesciat mori”, tłum. własne.

⁵⁷ Tenże, *Sermo* 58, 15, SPC 1, 394: „Manifestum est, quia vita aeterna ipsa morte moriente succedit”, *ŻMT* 53, 143.

⁵⁸ Por. tenże, *Sermo* 59, 17, SPC 1, 400 „Necesse est, ut qui resurgit, vivat in aeternum, quia nisi in aeternum viveret, non vitae resurgeret, sed mortis”.

⁵⁹ Por. Szram, *Ciało zmartwychwstałe*, s. 301.

⁶⁰ Por. tamże, s. 311.

“CREDO IN CARNIS RESURRECTIONEM” IN THE COMMENTARY
OF ST. PETER CHRYSOLOGUS TO THE *SYMBOL*

(Summary)

An analysis of sermons 56-62bis showed that Peter Chrysologus' doctrine of the universal resurrection of the dead is not original and exhaustive. He presented to the catechumens the two most important arguments, explaining the truth of the faith: God's omnipotence and resurrection of Christ. Bishop of Ravenna, commenting on the phrase "credo in carnis resurrectionem" also used the analogies referring to the cyclicity of the phenomena of nature (day and night, the seasons). Despite the developed reflection on this topic in the writings of early Christian writers of the fourth and fifth centuries, Peter Chrysologus did not use the arguments defending the truth about the resurrection of the dead resulting from: the purpose of life, the human structure and justice. His sermons also lack other topics: the relationship of the universality of the resurrection to the universality of redemption (Hilary of Poitiers), reflection on the properties of the resurrected body – his spirituality (Cyril of Jerusalem, Ambrose) and comparison of its properties to the body of an angel (Hilary of Poitiers, Jerome, Augustine). There is also no biblical argument that has been used, for example in the writings of St. Irenaeus of Lyons, or in the commentary of Venantius Fortunatus to the *Symbol*. Despite these shortcomings, Peter Chrysologus' comment to an article about the general resurrection of the dead, deserves to be acknowledged – it is a testimony of faith of the Church in the 5th century Ravenna and the expression of his pastoral care of the faith of the community.

Key words: Peter Chrysologus, *Symbol*, the resurrection of the dead.

Słowa kluczowe: Piotr Chryzolog, *Symbol*, zmartwychwstanie umarłych.